

MECÛSİLİĞİN KURUMSALLAŞTIRICISI KERTİR

Hayreddin KIZIL¹

Öz

Sasani dönemine ait dinî metinlerde ismi geçen birçok din adamı vardır. Bu çalışmada Pehlevi eserlerde ve diğer kaynaklarda ismine rastlanmayan Kertir ve faaliyetleri ele alındı. Kertir'in faaliyetlerinin Mecûsiliğin kurumsallaşmasında önemli bir yeri vardır. Mani'nin idam edilmesinde imparatoru etkilemiştir. Mani gibi güçlü bir rakip kalmayınca Mecûsiliğin kurumsallaşması için faaliyetlerde bulunmuştur. Kertir, imparatorların kitabelerinin bulunduğu yere kendi adına kitabeler yazdırmıştır. Bu kitabelerde özgeçmişini ve yaptıklarını aktarmaktadır. Buna göre Maniheizm ve diğer dinlerin Sasani topraklarından sürülmesi için çalışmıştır. Mecûsilik içinde ortaya çıkan farklı fikirleri önlemek istemiştir. Mecûsî din adamlarını yetiştirmek için herbedestanlar açmış, yeni Behram ateşleri kurmuştur. Kertir'in dinin kurumsallaşmasına yönelik faaliyetleri, sadece bıraktığı kitabelerde yer almış, diğer kaynaklarda ne de kendisinden ne de faaliyetlerinden söz edilmiştir.

Anahtar Kelime: Kartir, Mani, Nakş-ı Receb, Nakş-ı Rustem, Sasani.

¹Doç. Dr, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hkayreddin@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9165-3274.

KARTİR AS A INSTITUTIONALIZER OF ZOROASTRIANISM

Abstract

There are many magus whose names are mentioned in the religious texts of the Sassanid reign. In this study, Kartir and his activities, whose name was not found in Pahlawi books and other sources, were examined. Kartir's activities have a crucial place in the institutionalization of Zoroastrianism. He impressed the emperor in Mani's execution. When there was no strong rival like Mani, he initiated his activities for the institutionalization of Zoroastrianism. Kartir has written inscriptions on his behalf where the inscriptions of the emperors were located. In these inscriptions, he conveys his resume and what he has done. Accordingly, he worked for the expulsion of Manichaeism and other religions from Sassanid regions. He wanted to prevent the different ideas that arose within Zoroastrianism. He opened herbedestan in order to train mobed, and established Bahram/Vahram Fires. Kartir's activities for the institutionalization of religion are only in the inscriptions he left. These activities are not included in other sources.

Keywords: Kartir, Mani, Naksh-e Rajab, Naksh-e Rostem, Sasanian.

GİRİŞ

Sasani İmparatorluğu'nun kurucusu, İstahr'daki Anahit tapınağından sorumlu bir aileden gelen I. Ardeşir'dir. I. Ardeşir'in Anahit tapınağından sorumlu bir aileden gelmesi hem ilerlemesini hem de din ve devlet arasındaki ilişkiyi tesis etmesini kolaylaştırmıştır (Daryaee, 2017, s. 217). I. Ardeşir (224-240) ve sonrasında başa geçen I. Şapur (240-272) hükümdarlık ile din adamlığını beraber sürdürmekteydiler. Buna göre hükümdarlık tanrısallıkla bağlantılı kabul edilmiş, I. Ardeşir, kendini tanrısallıkla görünümümlü bir insan şeklinde tasvir etmiş, I. Şapur, kendini "Muğ Şapur"/mobed Şapur olarak isimlendirmişti (Balcı, 2016, s. 83). I. Ardeşir'in Sasani hükümdarlarında bulunduğu inanan, "ferr" adı verilen tanrısallık gücü Part kralı V. Erdavân'ı yenmesinden sonra Part hanedanından aldığına, bu gücün Sâsânî hânedanına geçtiğine inanılırdı (Naskali, 2009, s. 176).

I. Ardeşir, Hirbed-i Hirbedan Tansar ile birlikte, sözlü ve yazılı dini geleneği gözden geçirmiş, bugün Zerdüştilik/Mecûsîlik olarak ifade edilen dinin kanoninazyon çalışmalarını başlatmıştır (Daryaee, 2009, s. 13-15). Bu çabalarından olsa gerek Tansar'a göre, I. Ardeşir, Zerdüştiliğin itibarını iade etmiştir (Garthwaite, 2011, s. 87). Merkezîyetçi bir yapı yanında resmi bir din oluşturmaları Sasanileri daha önce kurulan Pers devletlerinden farklı kılmaktaydı (Christensen, 1945, s. 149). Sasanilerin resmi bir din oluşturmalarında I. Ardeşir ve Tansar'ın başlattığı çalışmalara en büyük katkıyı Kartir'in yaptığı söylenebilir. Bu çalışmada Sasanîler döneminde Mecûsîliğin kurumsallaşmasında büyük payı olan Kartir'in faaliyetleri incelenecektir.

Kartir, hükümdarların seçilmesinde, onları yönlendirmede etkili olmuş bir mobed'tir. Erken Sasani döneminde dini konuları öğreten ve yorumlayan kişiler anlamında kullanılan Hirbed

(Sular, 2019, s. 170-174) olarak kariyerine başlayan Kertir, diğer dinlerin Sasani topraklarından sürülmesi için çalışmış hatta Mani'nin öldürülmesinde etkili olmuştur. Makalede, I. Şapur (241-272), I. Hürmüz (272-273), I. Behram (273-276), II. Behram (276-293), III. Behram (293) ve Narseh (293-302 muhtemelen ilk yılları) olmak üzere altı hükümdar zamanında etkili olmuş (Skjærvø, 2005, s. 10) ve I. Ardeşir dönemini de görmüş olan (Tefezzulî, 1378, s. 297) Kertir ve faaliyetleri ele alınmıştır. Hükümdarlar değiştikçe Kertir'in gücü ve etkisi artmış, Mecûsiliği, Sasanilerin devlet dini olarak kurmaya, onu Küçük Asya'daki Helenleşmiş din adamları arasında da yaymaya çalışmıştır (Dandamayev, t.y.)

Kertir'in gücünün en somut göstergesi Sasani imparatorları gibi kendi adına kitabeler yazdırmış olmasıdır. Kitabelerde kendi faaliyetlerinden ve manevi âlemde yaptığını söylediği yolculuktan söz etmiştir. Kertir, bu kadar etkili olmasına rağmen ölümünden sonra kısa sürede unutulmuş/unutturulmuştur. Kertir hakkında bilgiler 1926'da ona ait kitabelerin incelenmesi ile ortaya çıkmıştır (Yıldırım, 2012, s. 402). Pehlevi kitaplarda ve diğer Mecûsî dini metinlerinde Kertir'den söz edilmemektedir. Bu yüzden Kertir'in, I. Ardeşir döneminin Hirbedan Hirbed'i Tansar ile aynı kişi olduğuna kanaat getirenler olduğu gibi ikisinin farklı kişiler olduğunu söyleyenler de vardır. Fakat ikisinin farklı kişiler olduklarına dair kanaat yaygındır. Tansar, I. Ardeşir zamanında Hirbedan Hirbed iken Kertir, I. Şapur zamanında Hirbed olmuştur (Huseyni, 1392, s. 5-6; Yıldırım, 2012, s. 402).

I. Ardeşir döneminde çok genç olan Kertir'in ismi muhtemelen istidatlı olması hasebiyle I. Şapur zamanındaki bir kitabede önemli kişiler arasında geçmektedir (Tefezzulî, 1378, s. 298). Kertir, I. Şapur döneminde "Hirbed", I. Hürmüz devrinde "Ahura Mazda'nın mobedi" unvanını almış, Behramlar devrinde şöhretinin zirvelerine çıkmış, başka dinlerle mücadele etmiş, yeni ateşgedeler yaptırmış, tapınakların masraflarının karşılanması amacıyla vakıflar kurmuştur. Bunun yanında din adamlarının müreffeh bir hayat yaşamalarını sağlamak için çalışmıştır. II. Behram tarafından İstahr tapınağının idaresine getirilmiştir. Aynı zamanda hem ülkenin başmobedi hem de adalet bakanı/dadwar olmuştur (Yıldırım, 2012, s. 404; "hämšahr dādwar" yani bütün imparatorluğun yargıcı olmuştur. Bkz. Shaki, t.y.).

1. KERTİR'İN SARAYDA YÜKSELİŞİ

Kartir, Kartēr, Kerdēr, Kerdīr, Kirdēr, Kirdīr" şekillerinde okunabileceği ifade edilen (İsmin telaffuzu ve anlamları için bkz. Skjærvø, t.y.; Ayrıca bkz Daryae, 1380, s. 3; Huseyni, 1392, s. 5-6) Kertir, MS 3. yüzyılın ikinci yarısında Sasaniler döneminde yaşamış Mecûsî bir din adamıdır. Kertir, hakkında en önemli kaynak Nakş-ı Rüstem, Nakş-ı Recep ve Ser

Meşhed'deki kitabelerdir. Kertir'in, hükümdar kitabelerinin bulunduğu yerlere kitabelerini yazdırması, Sasani sarayındaki nüfuzunu gösteren bir kanıttır (Ardâvîraf, 2011, s. 17). Bir imparator olmamasına rağmen kişi olarak bıraktığı kitabe sayısı imparatorların birey olarak yazdırdıklarından daha fazladır. Kertir'i Tansar'dan sonra "ikinci büyük başrahip" olarak tanımlayan Boyce, Kertir'in kraliyet ailesinden olmadığı halde arkasında kitabe bırakan tek kişi olduğunu belirtmektedir (Boyce, 1979, s. 109; Ayrıca bkz Daryae, 1380, s. 3; Wiesehöfer, kitabe bırakan "Bişapur (Veh-Şapur) valisi ve devlet memuru" Abnun adlı başka bir kişiden bahsetmektedir. Bkz. Wiesehöfer, 2020, s. 120).

Kertir, hakkında tespit edilen ilk kayıt I. Şapur'a ait bir kitabede 51. sırada geçmektedir (Wiesehöfer, 2019, s. 250; Tefezzulî, 1378, s. 297). Kertir, I. Ardeşir döneminin sonlarına doğru eğitimini yeni tamamlamış, I. Şapur döneminde "Hirbed" olmuştur (Yıldırım, 2012, s. 404). I. Şapur döneminin başka bir özelliği Mani'nin Sasani imparatorluğu içinde etkili olduğu bir zaman olmasıdır. Kertir ve Mani gibi iki farklı yorumu temsil eden kişiler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Hatta Mâni'nin altın çağları I. Şapur'un hüküm sürdüğü dönem olarak kabul edilebilir. I. Şapur, hükümdar olduğu dönem boyunca Mani'ye dinini anlatma özgürlüğü vermiştir (Pourshariati, 2008, s. 331).

I. Şapur, Ohrmazd ve Mecûsîliğe bağlı olmasına rağmen bilinçli olarak Mani'ye bir özgürlük tanımıştır. Buna sebep olarak mobedlerin gücünü sınırlandırmak istemesi, (Daryae, t.y., s. 8) evrensel bir imparatorluk için Maniheizmi, Zerdüştlük'e alternatif olarak kullanmaya çalışması (Daryae, 2009, s. 13-15), farklı dinleri barındıran büyük bir imparatorluk için olası bir din olarak görmesi (Frye, 1984, s. 300) gösterilmektedir. I. Şapur'a göre evrensel bir imparatorluğa sahip olmak, için evrensel bir din gerekiyordu (Daryae, 2009, s. 13-15). Mani'nin öğretisi bu açıdan dikkat çekiciydi. I. Şapur, Mani'yi birkaç kez kabul etmiş ve onu dinlemişti (Tefezzulî, 1378, s. 300-301). Maniheist kaynaklara göre I. Şapur'un kardeşi Mihrşah ve I. Şapur'un başka bir kardeşi Peroz/Feyruz, Maniheizm'i benimsemişlerdi. Bu durum I. Şapur döneminde Mani'nin etkisini göstermektedir. Mani, başlıca eserlerinden biri olan Şabuhrgan'ı, I. Şapur'a adamıştı (Frye, 1984, s. 300). İbn Nedim de, I. Şapur'un kardeşi Feyruz'un, Mani'yi I. Şapur'un huzuruna çıkardığını belirtmiştir (en-Nedim, 2019, s. 1024).

M.S. 3. yüzyıl ve sonları henüz genç bir devlet olan Sasaniler'in evrensel özellikler taşıyan Hıristiyanlık ve Maniheizm'e karşı bir din politikası geliştirmek istedikleri bir dönem olarak kabul edilebilir. İleriki dönemlerde II. Hüsrev'in (590-628) Hıristiyanları kullanması, I. Kavad/Kubad'ın (488-496; 499-531) Mazdek hareketini kullanmak istemesi gibi I. Şapur,

yeni doğan Maniheizm'i kullanmak (Carey, t.y., s. 52) Kertir ve Mani gibi farklı düşünceleri devlet sistemine entegre etmek istemiş olabilir (Yücel, t.y., s. 595). Çünkü hem Mani hem de Kertir'in saray ve yüksek ruhban sınıfı çevrelerinde belirgin bir etkiye sahip oldukları, belli bir kesimi temsil ettikleri anlaşılmaktadır (Alıcı, 2012, s. 244). Her ikisinde de –Kertir ve Mani-, kendi düşüncelerini Sasani imparatorluğunda bir devlet dini haline getirme hırsları vardı (Widengren, 2008, s. 969). Fakat bu işten Kertir başarılı çıkmış ve Mecûsiliği resmi bir devlet dini haline getirmiştir (Frye, 1956, s. 49).

Bu dönemin bir başka özelliği de dini ve toplumsal belirsizliğin sürmesidir. Avesta metinlerinin derlenmesi, Mecûsî düalizmini kurumsallaştırmak isteyen Tansar ve Kertir ile Mani gibi şahısların çağdaş olmaları, Part döneminin sonları ve Sasani döneminin başlarındaki belirsizliği göstermekte aynı zamanda Mecûsiliğin, Ahamenişler zamanına kadar giden farklı kollarının varlığını ortaya koymaktadır (Garthwaite, 2011, s. 89). I. Ardeşir döneminin dini otoritesi Hirbedan Hirbed Tansar, kutsal metinleri bir araya getirmek, devlet düzeninde ve hukuksal düzlemde Mecûsiliği yerleştirmek istiyordu. I. Ardeşir de bastıracağı sikkede kendisini Mecûsiliğin Tanrısı Ahura Mazda ile ilişkilendirerek “Mazda tapıcısı” (Mazdayesn/Mazdasn) olarak takdim etmişti. Burada Mecûsiliği devlet dini yapma isteği görülmektedir. Fakat I. Ardeşir'den sonra başa geçen I. Şapur'un Mani'ye izin vermesi devlet dini olma yolundaki Mecûsi geleneği için bir tehdit olarak görülmüştür (Alıcı, 2018, s. 122).

I. Ardeşir ve Tansar'ın ardılı olarak görülebilecek Kertir de Mecûsiliği bir devlet dini haline getirmek istiyordu. Bu amaca ulaşmak için ortaya çıkan bazı fırsatları değerlendirmiştir. I. Şapur, batıda ele geçirdiği toprakları tamamen elinde tutmak ve İranlılaştırmak istiyordu. Bu bölgeleri İranlılaştırma planı Kertir için iyi bir fırsat oldu (Huseyni, 1392, s. 17). Dini planlarını uygulamakta serbest olan Kertir bu duruma kitabelerinde işaret etmektedir. Kertir, Sasaniler tarafından ele geçirilen topraklarda bulunan ateşgedeleri ve rahipleri düzenlediğini hiçbirinin zarar görmesine veya esir olarak götürülmesine izin vermediğini belirtmektedir (Skjærvø, 2005, s. 170; Sprengling, 1953, s. 51).

Mani, en büyük darbeyi I. Şapur'un ölümüyle almıştır. I. Şapur'un ölümüyle Mani'nin etkisi azalmış, Kertir'in yıldızı daha da parlamıştır (Frye, 1984, s. 301). I. Şapur'dan sonra başa geçen oğlu I. Hürmüz'ün hükümdarlığı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir (Frye, 1984, s. 303-304). Zaman geçtikçe Kertir, Mani ile rekabette daha iyi bir konuma yükseldi. I. Şapur döneminde elde ettiği olumlu durum, I. Hürmüz tarafından mobedlik verilmesi ile güçlendi (Huseyni, 1392, s. 17). Kertir'e “mobed” unvanı veren I. Hürmüz'ün (Pourshariati, 2008, s. 331-332) hem Mani'ye engel olmaması hem de Kertir'in faaliyetlerine yeni unvanlar vererek

faaliyetlerine devam etmesine izin vermesi babası gibi iki yorumu da kontrol altında tutma çabası olarak anlaşılabilir (Daryae, 2009, s. 10).

Kertir, gittikçe güçlenmiş öyle ki, I. Hürmüz'den sonra ağabeyi Narseh (293–302) yerine I. Behram'ın (273–276) tahta çıkmasında Kertir'in etkili olduğu iddia edilmiştir (Pourshariati, 2008, s. 331-332). Sasani geleneğinde bir hükümdar ölünce yerine ondan olma “ilk doğan çocuğu” yönetime geçebilirdi. Fakat dini ve siyasi otoriteyi birleştiren ve liderlik yönleri güçlü olan I. Ardeşir ile I. Şapur kendilerinden sonra başa geçecek kişiyi belirlediler. I. Şapur, en büyük oğlu yerine üçüncü oğlu I. Hürmüz'ü seçti. I. Hürmüz'den sonra I. Behram tahta çıkmak istedi. I. Behram, Narseh'den daha yaşlı olmasına rağmen rakibi Narseh kendisini tahta daha uygun görüyordu, ancak Kertir ve ekibi I. Behram'ı tahta çıkarmada başarılı oldular (Frye, 1984, s. 303-304; Khorashadi & Mousavi, 2018, s. 7). En büyük oğul olmasına rağmen sadece baba tarafından kraliyet ailesinden gelen I. Behram'ın aksine, I. Behram'ın üvey kardeşi Narseh, hem anne hem de baba tarafından kraliyet ailesine mensuptu. Bu nedenle hükmetmek için Behram'dan üstündü. I. Behram'ın saray mensuplarına, soylulara, din adamlarına ve hepsinden önemlisi Kertir'e çeşitli ayrıcalıklar vererek meşruiyetini kazanabildiği ifade edilir (Khorashadi & Mousavi, 2018, s. 12).

I. Behram'ın başa geçmesinden Kertir de kârlı çıktı. Kertir, Mecûsî bir kanunlar bütünü oluşturma, Avesta'yı kanonik hale getirme, ortak bir doktrin oluşturma, inanç sistemini birleştirme ve devlete bağlı bir din hiyerarşisi kurmak için çalıştı. Mani ve diğer din mensuplarına karşı bir tavır ortaya koyma I. Behram döneminde başladı (Daryae, 2009, s. 9-10). Kertir, bu dönemde yeni unvan aldı, Mani'nin hapse atılmasında ve ölümünde ana etken oldu (Alıcı, 2012, s. 200-201; Carey, t.y., s. 35-36; Daryae, 2009, s. 13-15; Frye, 1986, s. 128; Garthwaite, 2011, s. 89-90; Pourshariati, 2008, s. 331-332; Sular, 2019, s. 33-34; Yıldırım, 2012, s. 401). Bu nedenle I. Behram dönemi Kertir'in etkisini arttırmaya başladığı dönem olarak kabul edilebilir. Hem I. Behram ve hem de ardından başa geçecek II. Behram (274-293) dönemi Kertir'in hükümdarlar üzerinde hâkim olduğu yıllar oldu. I. Behram döneminde I. Şapur'un oluşturmak istediği kozmopolit imparatorluk anlayışından “Ortodoks Zerdüştlüğe” dönüş başladı (Sivrioğlu, 2016, s. 20-77). Kertir'in bu dönemde ortaya koyduğu din politikası, I. Şapur'un din politikasına karşı zayıf karakterli hükümdarların yönetimi altında bir tepki olarak görülebilir. (Carey, t.y., s. 34-35)

Kertir, I. Bahram'ı Mani'yi tutuklatması konusunda teşvik ve tahrik etmiş (Huseyni, 1392, s. 17), Mani yakalanarak, ağır işkenceler sonrasında görülmemiş bir şekilde öldürülmüştür

(Alicı, 2018, s. 122). Cesedi iki parçaya bölünmüş, yarısı Cündișâpur'un bir kapısında, diğer yarısı başka bir kapısında sergilenmiştir (en-Nedim, 2019, s. 1042). Takipçilerinin bazıları doğuya, Orta Asya'ya, diğerleri Suriye ve Mısır'a kaçmıştır (Ghirsman, 1978, s. 316-317). Mani'nin öldürülmesi ile devlet dini olma yolunda ilerleyen Mecusi geleneğinin önündeki en büyük engel, Mani ve düşüncesi, bertaraf edilmiştir. (Alicı, 2018, s. 159-160, Maniheist metinlerde Kertir için ayrıca bkz. 2018, s. 88, 126; Carey, t.y., s. 38-40) Maniheist metinlerde Kertir'in etkisine işaret edilmekte, I. Behram'ın Mani'ye öfkelenildiği ve onu aşağıladığı kaydedilmektedir (Bkz. Daryae, 2009, s. 74-75; Pourshariati, 2008, s. 331-332). I. Behram'ın Mani yerine Kertir'i desteklemesinin sebebi otorite konusu ile açıklanmaktadır. Buna göre Kertir'in temsil ettiği dini yapının otoritesi, gizli bir liderin otoritesi değildi, çünkü sonuçta, kaynağı hükümdarın elindeydi. Kertir'e ve diğer din adamlarına unvanlar veren imparatorlardı, ama Mani'nin otoritesinin kaynağı belirsizdi (Gnoli, 1989, s. 171).

I. Behram, üç yıl tahtta kaldıktan sonra ölmeden önce yerine oğlu II. Behram'ı (276-293) imparator olarak seçti. I. Şapur'un oğlu, dolayısıyla I. Hürmüz ile I. Behram'ın kardeşi olan Narseh, II. Behram'ın tahta çıkmasına karşı çıktı, fakat etkili olamadı (Garthwaite, 2011, s. 89-90). Narseh'in etkisiz kalmasında ve II. Behram'ın tahta geçmesinde de Kertir'in etkili olduğu tahmin edilmektedir (Frye, 1986, s. 128). II. Behram başa geçtiğinde henüz genç olması Kertir'in II. Behram'ın akıl hocası olarak daha da güçlü hale gelmesine sebep oldu (Frye, 1984, s. 303-304). Kertir, bu dönemde yeni unvanlarla beraber "İstahr'daki Anahit tapınağının yöneticiliği"ni aldı. II. Behram'ın onayıyla Sasaniler döneminde, çok önemli bir dini unvan olan "Anahit tapınağının yöneticiliği" kraliyet gücünden koparıldı. Böylece Sasani kralları dini güçlerinin önemli bir kısmını kaybettiler. II. Behram, Kertir'a, "soylu/grandee" ve "dadvar/tüm imparatorluğun yargıcı" unvanını da verdi. (Daryae, 2009, s. 10; Frye, 1984, s. 303-304; Pourshariati, 2008, s. 332). "Anahit tapınağının yöneticiliği"nin Kertir'e verilmesiyle yöneticilere ait bir unvan bir mobede verilmiş, MS 3. yüzyılın sonlarında krallık ile din sınıfı arasında bir ayrışma meydana gelmiştir (Daryae, 2009, s. 75-77).

Kertir, "imparatorluğun mobad'ı ve dadvar'ı" olmakla imparatorluğun en güçlü dini mevki sahibi konumuna geldi. Kertir'e verilen "dadvar" ünvanının aslında din adamlarına verildiği, o dönemden itibaren yargıçların mobedlerden seçildiği anlaşılmaktadır (Daryae, 2009, s. 75-77; Wiesehöfer, 2019, s. 239). Mobedler artık imparatorluk genelinde yargıç olarak hareket etmekteydi. Bu durum davaların diğer dini azınlıkların üyelerinin birbirleriyle anlaşmazlıkları olduğu durumlar dışında Zerdüş hukukuna dayandığı anlamına geliyordu (Daryae, 2009, s. 10).

II. Behrâm, Kertir'e, ruhların kurtarıcısı (Buht-i revân) unvanını da vermiştir (Balcı, 2016, s. 84-85). Bu dönemden günümüze ulaşan rölyeflerin biri hariç diğerlerinde Kertir'in bulunması onun devlet nezdindeki önemini göstermektedir (Sular, 2019, s. 33-34).

Bir başka konu da taç giyme törenindeki değişiklikti. I. Behram döneminden itibaren dini ve dünyevi iktidar artık imparatora birleşmemekteydi. Bu nedenle, II. Behram döneminde imparator artık Tanrı'nın dünyadaki tek temsilcisi olmadığından o dönemden kalan bir kaya kabartmasında tasvir edildiği gibi taç giyme töreninde tacı doğrudan bir antropomorfik tanrıdan almadı. Aksine, tacı II. Behram'a dini otorite olarak Kertir verdi (Khorashadi & Mousavi, 2018, s. 10). Buna karşılık daha sonra başa geçecek olan Narseh, Nakş-ı Rüstem'de kalmış rölyefte görüldüğü gibi egemenlik tacını Tanrıça Anahid'den almaktadır (Daryae, 2009, s. 80-81).

II. Behram'ın ölümünden sonra taht konusunda yine karışıklık çıktı. II. Behram 293'te ölünce yerine oğlu III. Behram geçti, üç ay sonra I. Şapur'un hayattaki son oğlu olan amcası Narseh tarafından tahttan indirildi. III. Behram, içinde Kertir olma ihtimali bulunan bir grup tarafından tahta çıkarılmıştı. Narseh de kendisine bağlılıklarını veren bir grup soylu tarafından desteklenmiş ve III. Behram tahttan indirilerek yerine Narseh, tahta çıkarılmıştı. III. Behram'a daha sonra ne olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Fakat III. Behram'a destek verenlerden bazıları idam edilmiştir (Daryae, 2009, s. 12; Garthwaite, 2011, s. 90).

Yukarıda verilen bilgilerden Kertir'in I. Behram'ın başa geçmesinden itibaren ilerlediği ve bu ilerlemesinin yirmi yıl sürdüğü anlaşılmaktadır. Fakat Narseh'in (293-302) başa geçmesiyle durum değişmiştir. Narseh, Sasanilerin ilk geleneğine dönmeye odaklanmıştır. İstahr'daki Anahit tapınağının sorumluluğu tekrar Sasani ailesine geçmiş, böylece dini ve dünyevi güç yine kralın elinde toplanmıştır. Narseh, mobedlerin monarşi üzerindeki etkisini azaltmış, Maniheistler'le yeniden temas kurmuştur. Maniheistler'e ve diğer din mensuplarına uygulanan baskılar Narseh döneminde sona ermiştir (Başa geçtiği sırada yaşanan olaylar için ayrıca bkz. Frye, 1984, s. 306; Pourshariati, 2008, s. 333). Babası I. Şapur gibi imparatorlukta dini azınlıklara karşı özgür bir politika izleyen (Frye, 1986, s. 128) Narseh, Kertir'in kovuşturmasını sona erdirmiştir (Wiesehöfer, 2019, s. 291).

Narseh'in bıraktığı Paikuli kitabesinde haklı ve düzenin takipçisi kralın (Narseh) düşmanlarının, Yalan'ın (Demon) ve düzensizliğin takipçileri olduğu fikri mevcuttur. Kertir'in etkisinin azalmış olduğunun önemli belirtilerinden biri olarak Narseh, Nakş-ı

Rüstem'deki kaya kabartmasında egemenlik sembolünü Tanrıça Anahid'den almaktadır. Narseh, bu şekilde babası I. Şapur ve büyükbabası I. Ardeşir gibi meşru bir yönetici geleneğinden geldiğini göstermek istemiş olmalıdır (Daryae, 2009, s. 13).

Narseh döneminde Kertir'e ne olduğu konusunda ise kayıtlarda kesin bir bilgi yoktur. Kertir'in bu dönemde idam edildiği veya yetkilerinin çoğunun elinden alındığı iddia edilmektedir. Bu iddiaların ortaya çıkmasının sebebi diğer azınlıklara yönelik baskıların sona ermesi ve Kertir'in yüksek mevkide kaldığına dair herhangi bir kitabe veya kanıtın bulunmamasıdır (Carey, t.y., s. 29). Daryae, Kertir'in o dönemde artık yaşlandığını ifade etmektedir (Daryae, 2009, s. 80-81). Çok sayıda kitabe bırakmasına, Mecûsîliği bir devlet dini olarak kurumsallaştırmak istemesine rağmen I. Ardeşir zamanındaki Tansar, II. Şapur zamanındaki Azerbad Marspendan veya I. Hüsrev zamanındaki Weh-Şabuhr gibi dini şahsiyetler arasında Kertir'den söz edilmemektedir. Hatta Mani'nin ölüm cezasına çarptırılmasında etkili olmasına rağmen Maniheist literatürde bile çok az değinilmektedir (Pourshariati, 2008, s. 331-332). Hakkında Pehlevi metinlerinin ve Müslüman tarihçilerin suskun kalmasının nedeni kitabelerin kumla kaplanmasına, okunamayacak kadar belirsiz hale gelmesine, Narseh'in ona karşı hissettiği antipati nedeniyle onu gizle(t)mesine dayandırılmıştır (Skjærvø, t.y.).

Buraya kadar gelen açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Kertir bir dönem oldukça etkili olmuştur. Daryae'e göre Kertir, Mecûsî geleneğinin kendisinden sonraki dönemde tam gelişmesine kadar korunmasında etkili olmuştur. Mobedler bundan sonraki dönemde hem devlet içinde hem de halkın günlük yaşamının düzenlenmesinde daha çok müdahil oldular. Mani hadisesinden sonra imparatorun dini gücünü de düşürdüler. Mecûsîlik içinde, bir hiyerarşi, Avesta adına dini bir gelenek oluşturuldu ve geleneğin sürmesi için çalışmalar yapıldı. Behramlar, Kertir'in taleplerine boyun eğmiş fakat Narseh karşılık vermiş ve Sasani ailesini son karar mercii yapmaya çalışmıştır (Daryae, 2009, s. 13-15). Fakat II. Şapur (309-379) döneminde Mecûsî mobedler yine etkin olacaktır. Mecûsî din adamları henüz anne karnında iken II. Şapur'u tahtın varisi olarak takdim etmiş ve doğumundan sonra da tahta geçişini sağlayarak hükmetme yaşına gelene kadar devlet otoritesinde etkin olmuşlardır (Alıcı, 2019, s. 29).

Tansar'ın ve daha sonra gelen Kertir'in etkisinin sonucu olsa gerek mobedler gittikçe daha çok ön plana çıkmışlardır. Sasaniler'in çeşitli dönemlerinde mobedler, sadece ibadet hayatı ve ayinleri düzenlemekle ilgilenmemiş, toplumu yönetmede ve yönlendirmede, imparatorların azledilmesi ve atanmasında da rol almışlardır. Mobedler, önde gelen aileler ile beraber II.

Ardeşir ve Kubad'ı yönetimden uzaklaştırmada etkili olmuş (Altungök, 2015, s. 89-90, 108), bazı imparatorların öldürülmesine sebep olmuşlardır (Balcı, 2016, s. 84). Bu da Sasani hükümdarlarıyla Zerdüşt ruhban sınıfı arasındaki güç dengesinin zamanla değiştiğini göstermektedir. İlk imparatorlar, mobedleri atayıp onlara unvanlar veriyordu. Zerdüştlüğün kurumsal hale gelmesinden sonra, Sasani imparatorlarına verilen “şehinşah” unvanını andıran bir şekilde, “mobadanmobad” adı verilen en üst düzeydeki rahip sınıfı ortaya çıktı. Böylece ruhban sınıfı daha bağımsız bir yapıya kavuştu. Hükümdar Zerdüştlük öğretileri, ritüelleri ve kuralları konusunda rahiplerden talimat almaya başladı. Ayrıca mobadanmobad, *hükümdara/şehinşaha* taç giydirmeye başladı. (Garthwaite, 2011, s. 93).

2. KİTABELER ÜZERİNDEN KERTİR

A ir önceki bölümde de ifade edildiği gibi Sasani dönemine ait kayıtlarda Kertir hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Kertir hakkında bilinenler, kitabeleri ve Maniheist bazı kaynaklarda geçmektedir. 1926 yılında incelenen bu kitabelerde Kertir'in resimleri, kendisine ilişkin birtakım ayrıntılar ile kişiliği ve görevleriyle ilgili bilgiler ortaya çıkmıştır (Yıldırım, 2012, s. 402). Bu bölümde kitabeler hakkında bilgi verildikten sonra Kertir'in faaliyetleri başlıklar altında verilecektir. Söz konusu kitabeler Ahameniş kitabelerinden sonraya ve Pehlevi edebiyatından yaklaşık altı asır önceye aittir. Bu nedenle erken Sasani dönemi Mecûsî dini geleneğini incelemek için önemlidirler (Skjærvø, t.y.).

Kertir'in kitabeleri ve Narseh'in Paikuli'de bıraktığı kitabe dönemin sosyal ve yasal kurumları hakkında değerli bilgiler içermektedir (Perikhanian, 2008, s. 628). Kertir'e ait kitabeler o dönem İran'da bulunan dinler ve mezhepler için bir kaynak ve Sasanilerin, Partlardan/Arsaklar miras aldıkları dini çeşitliliğin göstergesi olarak okunabilir. Kitabeler, Sasanilerin başlangıcındaki dini çeşitliliği, Mecûsîlik içindeki farklı mezhep veya grupların olduğunu, Kertir'in bunlarla olan mücadelelerini göstermektedir (Alıcı, 2012, s. 243; Duchesne-Guillemin, 2008, s. 907-908). Bu kitabeler o dönem İran olarak tabir edilen bölgenin sınırlarını “Eran ve aneran” ifadelerinin anlamını öğrenmek için de önemli bir belgedir. “İran” ismi Avesta'da Aryanların efsanevi vatanı olarak adlandırılan bölge için kullanılmış, sonraları Sasanilerin hüküm sürdüğü bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır (Bkz. Daryae, t.y., s. 5).

Kitabeler genelde iki ana konuya yer verir: 1- Kertir'in otobiyografisi, unvanları, çağdaşı olduğu hükümdarlar döneminde yürüttüğü faaliyetler ve görevleri. 2. Metafizik âlemde

yaptığını söylediği yolculukta gördükleri (Skjærvø, 2005, s. 10; Yıldırım, 2012, s. 404). Kertir, Nakş-ı Recep, Kabe-yi Zerdüşt, Nakş-ı Rustem ve Sar-Meşhed’de dört yerde kitabeler bırakmıştır. İcraatlarını ve hükümdarlardan aldığı unvanları kaydettiği kitabeler kendi aktarımları olduğu için içlerinde abartı olma ihtimalini düşünmek gerekir. Yazıların kendi sözleri olduğunu hatırd tutmak kaydıyla Sasani tarihinde hiçbir din adamının Kertir kadar büyük bir iz bırakmadığı ifade edilebilir (Carey, t.y., s. 28-30). Pourshairati’ye göre, Kertir’in ifadeleri gerçek durumun gerçek bir yansımasından çok zamanın belirsizliğinin ve Sasanilerin dini-politik konularla mücadelesinin bir yansımasıdır (Pourshairati, 2008, s. 327-328).

Nakş-ı Rüstem kitabesi, yetmiş dokuz satırdan oluşmaktadır, bir kısmı zarar görmüştür. Kabe-i Zerdüşt’teki kitabe, ondokuz satırdan oluşur. Burada Kertir, önce kendisini tanıtmakta, hükümdarlar döneminde almış olduğu unvanlardan söz etmekte, yaptırdığı ateşgedeler ve oluşturduğu vakıflardan bahsetmektedir. I. Şapur döneminde İran’ın egemen olduğu bölgeler ve eyaletler konusunda bilgiler vermekte ve bir dua ile sona ermektedir. Kertir, icraatlarını özetledikten sonra şu ifadeler yer vermiştir: “Herkes, benim gibi, Ohrmazd’a yöneticilere ve kendine karşı doğru olmalı, elinden geldikçe fani tenini iyiliklerle bezemeli; iyi bir ad, iyi bir kader ortaya koyarak nefsin esiri olan ruhunu, kurtuluşa eriştirmeli”. Nakş-ı Recep Kitabesi, otuz bir satırdan oluşur, Nakş-ı Rüstem Kitabesinde yer alan bilgilerin bir özeti nakledilir, ayrıca Kertir’in manevi âlemdeki yolculuğu ile ilgili önemli bilgiler aktarılır. Kertir, bu kitabede okuyucularından, “dini konularda kendisi gibi hassas olmalarını, dine sıkı sıkıya bağlanmalarını” istemektedir. Kertir, ateşgedeler ve mobedler için çok sayıda önemli kararı imzaladığını, birçok vakıflar kurduğunu” söylemekte, son olarak, “kendisine verilen unvanlardan” söz etmekte, kitabenin sonunda imzası bulunmaktadır. Ser Meşhed Kitabesi, en eski tarihli kitabedir, 58 satırdan oluşur. İki ana konuya yer veren iki bölümden oluşur. İlk Bölüm Nakş-ı Recep ve Kabe-i Zerdüşt’teki kitabelerle aynı bilgileri içerir. Kertir, burada hükümdarların verdiği unvanlar ile yaptırdığı ateşgedeler ve oluşturduğu vakıflardan söz eder, Şapur döneminde İran’ın egemen olduğu bölgeler ve eyaletler hakkında da bilgi verir. İkinci bölüm ise (26-58. satırlar), Kertir’in metafizik yolculuğunu anlatır (Yıldırım, 2012, s. 404-407; Nakş-ı Recep kitabesi için ayrıca bkz Daryae, 1380).

Kertir, kitabeleri niçin yazdığını da belirtmektedir. Ona göre, ileride bu belgelerden herhangi birini görecek kişinin, yazı sahibinin “Şehinşah Şapur’un “hirbed Kertir” adını verdiği ve şehinşah Hürmüz’ün ve Şehinşah Behram’ın (I. Behram), “Ohrmazd’ın Başmobedi Kertir” ve I. Behram’ın oğlu Şehinşah Behram’ın (II. Behram) “ruhu Warahrân tarafından kurtarılmış Ohrmazd’ın başmobedi Kertir olarak adlandırdığı Kertir olduğunu” bilmesi için

yazdığını belirtmektedir. Okuyan kişinin de kendisi -Kertir gibi- yazatalara, yöneticilere ve kendi ruhuna karşı cömert ve doğru olmasına izin vermesini öğütlemektedir. Kertir, fazla olmaması için yapılan hizmetlerin tamamını kaydetmediğini de belirtmektedir (Skjærvø, 2005, s. 170-171; Sprengling, 1953, s. 51-52; Ayrıca bkz. Wiesehöfer, 2019, s. 238-239).

2.1. Kertir'in Aldığı Unvanlar ve Mecusîler İçin Yaptığı Faaliyetler

Kertir, kitabelerinde I. Şapur, I. Hürmüz, I. Behram ve II. Behram dönemlerinde değişik unvan ve lakaplarla ödüllendirildiğini belirttikten sonra Mecûsî öğretisi için yaptıklarından söz etmektedir.

Kertir, Nakş-ı Rüstem kitabesinde, tanrılara/yazatalar ve Şehinşah Şapur'a hizmet ettiğini, onlardan ihsanlar aldığını belirtir. Yaptığı hizmetler karşılığında, Şapur, ona diğer din adamları arasında hem sarayda hem de krallıkta yazatalara yapılan hizmetler üzerinde tam kontrol ve yetki vermiştir. Yazataların ve Şehinşah'ın yardımıyla, yazatalar için hizmetlerin sayısı artırılmış, birçok "Behram ateşi" kurulmuş, rahipler müreffeh hale getirilmiştir. Bu dönemde Ehrimen ve diğer yazatalar büyük sıkıntı çekerken Ohrmazd ve iyi yazatalar için büyük zaferler elde edilmiştir. Kitabede ateşgedeler ve hizmetler için, Şehinşah Şapur'un özellikle kendisini tayin ettiğini ve şöyle dediğini kaydeder: "Bu senin temel olsun! Yazatalar ve Bizler için en iyisi olduğunu bildiğin şeyi yapmaya devam et!". Şehinşah Şapur döneminde, belgelerde "êhrbad/Herbed Kertir" yazılmıştır (Skjærvø, 2005, s. 169; Sprengling, 1953, s. 49, İngilizce yapılan çevirilerde "yazatalar" yerine "gods" olarak tercüme edilmiş. Sprengling, transliterasyonda "yzdan"ı çoğul olarak "gods" şeklinde çevirmiştir. Bkz. 1953, s. 44).

Kertir, kitabede daha sonra I. Hürmüz dönemini anlatmaktadır. I. Hürmüz, Kertir'e dini görevine dair bir başlık ve kuşak ayrıca dini hizmetler konusunda daha fazla yetki ve "Ahuramazda/Ohrmazd'ın mobedi Kertir" unvanını vermiştir. Ülkenin her yerinde hizmetlerin sayısı artmış, birçok Behram ateşi kurulmuş, birçok mobed refaha kavuşmuş, birçok ateş ve rahip resmi onay almıştır. Kitabede, I. Hürmüz döneminde, yayınlanan belgelerde "Ohrmazd mobedi Kertir" yazıldığı ifade edilir (Skjærvø, 2005, s. 169; Sprengling, 1953, s. 50).

Kertir, ardından I. Behram dönemini anlatır. I. Behram da kendisine saygı ve şeref vermiş, hem sarayda hem de krallıkta yazatalara verilen hizmetler üzerinde kontrol ve yetki vermiştir. Her yerde yazatalar için hizmetlerin sayısı artmış, birçok Behram Ateşi kurulmuş, birçok

rahip refaha kavuşmuş ve birçok ateş ve rahip resmiyet kazanmıştır. O dönemdeki belgelerde “Ohrmazd Başmobedi Kertir” yazılmıştır (Skjærvø, 2005, s. 169-170).

Kertir, II. Behram dönemini de kitabede anlatmaktadır. II. Behram, Kertir’in mevkisini ve şerefini yükseltmiş, Kertir’e grandee/asilzade, unvanını vermiştir. II. Behram, Kertir’e hem sarayda hem de tüm krallıkta yazatalara yapılan hizmetler üzerinde başta sahip olduğundan daha fazla kontrol ve yetki vermiş, tüm ülkenin başmobedi ve yargıcı, törenlerin sorumlusu yapmış ve İstahr’daki Anahit tapınağının başına getirmiştir. II. Behram Kertir’e “Ruhu Warahrân tarafından kurtarılmış olan, Ohrmazd’ın başmobedi Kertir” unvanını vermiştir. Ohrmazd’a ve yazatalara yapılan hizmetler büyük ölçüde artmış, birçok Behram Ateşi kurulmuş, birçok rahip refaha kavuşmuş, birçok ateş ve rahip resmiyet kazanmıştır. O dönemdeki belgelerde “Ruhu Warahrân tarafından kurtarılmış olan Ohrmazd’ın başmobedi” yazılmıştır (Skjærvø, 2005, s. 170; Sprengling, 1953, s. 50-51; Skjærvø, aynı sayfada dipnotta “grandee” için “en yüksek sosyal rütbelerden biri” anlamını vermektedir. Bkz Skjærvø, 2005, s. 170).

Kertir, İran’da bulunan pek çok ateşgedeyi zenginleştirme yanında Sasaniler tarafından ele geçirilen topraklarda bulunan ateşgedeleri ve rahipleri düzenlediğini hiçbirinin zarar görmesine veya esir olarak götürülmesine izin vermediğini belirtmekte, Mazdayasna dinini ve ülkedeki iyi rahipleri ilerlettiğini ve onları onurlandığını kaydetmektedir (Skjærvø, 2005, s. 170; Sprengling, 1953, s. 51). Kendi parasıyla çeşitli yerlerde birçok Behram Ateşi kurduğunu, kurduğu ateşgedelerde kurban törenleri düzenlediğini, yazatalara çeşitli başka hizmetler yaptığını, bunların tamamından bahsetmenin çok fazla olacağını kaydetmektedir (Skjærvø, 2005, s. 171; Sprengling, 1953, s. 52). Kertir, Nakş-ı Rüstem kitabesinde, II. Behram döneminde Mazdayasna dini ve din adamlarının bu dönemde krallık içerisinde onurlandırıldığını, bu dönemde yazatalara, suya, ateşe ve sığırlara büyük bir nimet geldiğini ifade etmektedir (Skjærvø, 2005, s. 170; Sprengling, 1953, s. 51).

Hirbedlikten mobedliğe ve başmobedliğe yükselen Kertir’in yazdıklarını değerlendiren Daryae, Kertir’in otobiyografisinin çok fazla güce sahip olduğu izlenimini verdiğini belirtmektedir. Daryae, Kertir’in I. Şapur döneminde imparatorluğu araştırdığını ve ateş tapınakları kurduğunu, mobedlere daha fazla para ve yetki verildiğini, onlara doğru ayin ve ritüelleri öğrettiğini anlatmaktadır. Ayrıca din adamlarının din konularında yeterince eğitilecekleri merkezler/herbedestan kurmuştur. Herbedestan, doktrin ve ritüel ile ilgili konuların tartışıldığı dini okullardı. Farklılıkların ortaya çıktığı ve tartışmaların yaşandığı yerd. (Daryae, 2009, s. 75-77; Herbedestan’lar için bkz. Kotwal, t.y.)

2.1.1. Sapkın Mecûsîlere Karşı Tutumu

Kertir, din adamı yetiştiren herbedestanlar kurarak öğreti birliği sağlamak ve farklı düşünceleri zamanla bitirmek istemiş olmalıdır. Kertir, kitabede “Mazdayasna dini ve yazatalara yapılan hizmetlerle doğru bir şekilde yaşamayan ve inanmayan” din adamlarını cezalandırmış ve onları düzeltene kadar “azarlamış” olduğunu kaydetmektedir (Skjærvø, 2005, s. 170; Sprengling, 1953, s. 51).

Kertir'in yukarıdaki ifadesi, farklı düşünen Mecûsîlerin o dönemdeki yaygınlığına tanıklık etmekte (Pourshariati, 2008, s. 333), Kertir'in I. Şapur'dan sonra hem teoloji hem de litürji ve ruhban sınıfı bağlamında sistemli bir dini yapılanma peşinde olduğunu göstermektedir (Alıcı, 2012, s. 194-195). Kertir, farklı Mecûsî fikirleri resmi devlet dinine uygun hale getirmeye çalışmış, bu bağlamda bid'atçıların cezalandırılması ve Mecûsilik için özel bir fırkanın dayatılması zaruretine açıkça işaret etmiştir: “Bu büyük ülkede benim Mazdayasna dinim ve iyi rahiplerim vardı ve Mazdayasna diniyle ilgili yaptığım yorumlara ve yazatalara tapınma merasimlerinde [benim] düzenlediğim şekle riayet etmeyen Mogistan'daki bozguncu “aşmuğlar” (bid'atçılar)'ı kendilerini düzeltsinler diye cezalandırdım.” Buna göre Kertir, mogistana veya mogların okullarına baskı kurmak ve bid'atçı sayılan bir gruba kendi ritüellerini dayatmak için çaba sarf etmiştir. Ancak Kertir'in bid'atçılığı sonlandıramadığı. 4. yüzyılda II. Şapur'un, Azerbad Marspendan adında önemli bir din adamını şüphe ve bid'atçılığı ortadan kaldırması için görevlendirmesinden anlaşılmaktadır (Daryae, 2017, s. 218-219).

2.1.2. Diğer Din Mensuplarına Karşı Tutumu

Nakş-ı Rüstem kitabesinde, Kertir, II. Behram dönemindeki faaliyetleri içerisinde diğer din mensuplarına yaptıklarını anlatmaktadır. Kertir, kitabesinde İranşehr coğrafyasının sadece İranlılara (Eran) ait olduğunu bu nedenle İranlı olmayan (An-Eran) hiç kimsenin bu topraklarda yaşamaması gerektiğini dile getirmektedir. (Alıcı, 2019, s. 27-29). Kertir, diğer dinleri Ehrimen ve yandaşlarının çıkarttığı sapkınlıklar olarak nitelemekte, onların İran topraklarından sürüldüğünü, ele geçirilen yerlerde ateşgedelerin kurularak buralara rahip gönderildiğini zikretmektedir. Kertir, birçok kişiyi Div inancından Yazatalar inancına geçirdiğini, putların yıkıldığı onlarla alakalı geleneklerin ortadan kaldırıldığı ve bu yerlerin yazataların mekânı haline yani ateşgedelere çevrildiği belirtilmektedir. (Alıcı, 2012, s. 194-195; Pourshariati, 2008, s. 327-328; Ayrıca bkz Huseyni, 1392, s. 8-12). Kitabesinde

Yahudiler, Budistler, Hindular, Nasturî Hıristiyanlar ve diğer Hıristiyanlar, Sabiiler ve Maniheiztlerin mabedlerinin ve put tapınaklarının *yıkıldığını*, yazatalar için tahtlara dönüştüklerini, farklı dinlerden birçok kişinin yazatalara olan inancı almalarını sağladığını belirtmektedir (Skjærvø, 2005, s. 170; Sprengling, 1953, s. 51).

Kertir'in kitabesinde geçen "put tapınakları" ifadesinden Budist tapınakları anlaşılmalıdır. Farsça "put" ifadesi de "Budhha"dan gelmektedir (Daryae, 2009, s. 77-78). Ancak Kertir'in *yıkıldı* ifadesinden neyi kastettiği tartışılmıştır. Kertir'in kitabeleri, gerçek tarihi belgeler olarak hazırlanmadıkları için bazı konuları anlamak zor olabilmektedir. Bu nedenle dini azınlıklara gerçekte ne olduğu tam olarak belli değildir. Fakat Hristiyan kaynaklarında ve Talmud literatüründe, Sasani İmparatorluğu'nun bu dönemdeki, dini gerginlik ve kaygılara dair bazı izler mevcuttur (Shenkar, 2015, s. 471-498; En az sıkıntıyı Yahudilerin yaşadığı belirtilmektedir. Bkz. Neusner, 2008, s. 914-915).

Kertir'in kitabelerindeki ifadelerinden dinlerin Sasani coğrafyasından kaldırıldığı anlaşılrsa da böyle bir şeyin olmadığı tarihi kayıtlardan anlaşılmalıdır. Sonraki dönemlerde Sasani sınırları içinde diğer din mensuplarının yaşaması ve farklı Mecûsi yorumların bulunması onun, faaliyetlerinin başarısız olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Söz konusu dinlerin bir dönem sinmesinden sonra tekrar canlandığı da anlaşılabilir. Öte yandan Maniheiztler'in, ancak Sasanilerin güç kaybetmesinden sonra geri dönebilmesi Mani'nin öldürülmesiyle birlikte Mani'nin talebelerinin Sasani coğrafyasında takibata uğradıklarını ve Kertir'in kitabesinde geçenlerin gerçekleştiğini göstermektedir (Alıcı, 2018, s. 116). Alıcı'ya göre asıl hedef Maniheizm olsa da diğer dini gelenekler de etkilenmiştir (Alıcı, 2019, s. 27-29). Mesajlarını kısmen Zerdüşti bir kılıfa sokmak ve daha da önemlisi tüm diğer dinlerden üstün kılmak isteyen Maniheiztlerden Zerdüş otoriteleri (ve ayrıca Hıristiyanlar da) özellikle çok nefret ediyordu. Buna hükümdarın/I. Şapur'un desteğinin eklenmesi Maniheiztlere olan kini artırmıştı (Wiesehöfer, 2020, s. 137).

Sasanilerin Hıristiyanlara karşı tutumu ise dönemin siyasi atmosferine göre değişmiştir. Konstantin'in M.S. 313'te yayınladığı Milan Fermanı, daha sonra Hristiyanlık'ın M.S. 380'de Roma İmparatorluğu'nda devlet dini olarak kabul edilmesi (Aydın, 2007, s. 22) bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Hıristiyanlar, Hristiyan olmayan Şehinşah ile tüm Hıristiyanların lideri ilan edilen İmparator arasında bölündü. Bu tarihten itibaren İranşehr'deki Hıristiyanlar Roma ile savaş olduğu dönemlerde şüpheli durumuna düştü ve sorunların çıkmasına sebep oldu. Buna soylu ailelerden insanların Hıristiyan olması da eklendi. (Daryae, 2009, s. 77-78). Yani Milan Fermanı ve Hristiyanlık'ın M.S. 380'de devlet dini

olarak kabul edilmesinden sonra Sasani İmparatorluğunda yaşayan Hıristiyanlar çeşitli dönemlerde sorunlarla karşılaştı. Maniheistler'in Romalılar tarafından Pers ajanı olarak görülmesi gibi, Hıristiyanlar, II. Şapur döneminde şüpheli kabul edildi. Bu gelişmenin sonucu olarak Mecûsîlik taht ile olan ittifakını güçlendirdi (Ghirsman, 1978, s. 316-317; Asmussen, 2008, s. 933-948).

2.2. Kertir'in Manevi Yolculuğu

Sasaniler döneminden kalan kayıtlarda, Kertir ve Ardaviraf'ın gerçekleştirdiklerini söyledikleri iki metafizik yolculuktan söz edilmektedir. Kertir'in gerçekleştirdiğini söylediği yolculuk kitabelerde kayıtlı olduğu için hakkında bir tarih verilebilir. Fakat Ardaviraf'ın yolculuğu hakkında Pehlevice kaynaklarda kesin bir tarih verilmez. Ancak bu eserin, eldeki ilk nüshaları 9. ya da 10. yüzyıllara aittir (Yıldırım, 2012, s. 403; Ardaviraf ve Ardavirafname hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Ardâviraf, 2011, s. 19-72). Ölümden sonraki yaşamı ele alan en eski metinler olan Kertir'in kitabelerinde (Yıldırım, 2012, s. 401) geçen ölümden sonraki yaşamla ilgili ifadeler Mecusi kaynaklarda anlatılanlarla benzerlik göstermektedir. Kitabelerde ne Ahameniş kitabelerinde ne de Pehlevi literatüründe (veya her ikisinde) neredeyse karşılığı olmayan hiçbir şey yoktur. Skjaervo'ya göre Kertir'in amacı, mevcut Mazdayesni geleneğini güçlendirmektir (Skjærvø, t.y.).

Kertir'in bizzat manevi yolculuğu yapmış olduğu fikrinin yanlış olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre yolculuk genç bir çocuğa yaptırılmıştır. Kertir'in, manevi yolculukta başka birini kullanmasının İran kökenli bir yöntem olmadığı Geç Antik dönemde Akdeniz dünyasında bulunduğu, erken Sasani döneminde yabancılardan alındığı belirtilmektedir. Kertir'in İran dışı bir yöntemi benimsediği için Zerdüşst geleneğinin ve Sasani tarihi geleneğinin hafızasından silinmiş olabileceği kaydedilir. İran'a ait öte tarafa yapılan yolculuk yöntemi için Ardaviraf'ın yöntemi örnek verilmekte, Ardaviraf'ın yolculuk için kenevir veya banotu iksiri olan mang-i wištapan adlı bir içecek içtiğini bunun örneğinin Avesta'da bulunduğu kaydedilmektedir. Kertir, ayin ve ayinlerin doğru işleyişini “yanlış” yollarla görebilmiş, ancak cennet ve cehennemin varlığından emin olmuştur. (Daryae, 2009, s. 80-81; Pourshariati, 2008, s. 329-330; Skjaervo'nun çevirisinde, transa koyduğu kişilerden kendisinin manevi yolculuğu aktarılmaktadır. Bkz. Skjærvø, 2005, s. 171-172; Shaked, Ardaviraf'ın yolculuğunun bir içeceklerle Kerdîr'in ise bir şey kullanmadan bir dizi ritüelle gerçekleştiğini belirtmektedir. Bkz Shaked, t.y., s. 36. Ayrıca bkz aynı eser, 135-136)

Kertir, bu tecrübeden aldığı gücü hem diğer din mensuplarına hem de Mani'ye karşı mücadele etmek için kullanmıştır (Daryae, 2009, s. 80). Söz konusu dönemde manevi bir yolculuk fikri, Mani ile ilgili anlatımlarda da bulunmaktadır (Pourshariati, 2008, s. 330). Mani, Şahburagan metninde Kral I. Şapur'u ve onun şahsında Mecûsileri uyarmakta, ceza ve mükafat bağlamında bir öte dünya fikrine vurgu yapmaktadır. Kertir'in bundan dolayı, Mani'nin ölümünden hemen sonra metafizik tecrübesine Nakş-ı Recep kitabesinde yer vermiş, bu yolla Mecûsilerin diğer dinlere geçmelerini engellemeyi hedeflemiş olabileceği kaydedilmiştir (Alıcı, 2018, s. 198, 307-308). Bu şekilde Kertir'in, Maniheizm ile mücadelesinde sadece devletin olanaklarını kullanmadığı, kitabesinde kaydettiği manevi bir yolculukla dinî ve siyasî otoritesini de pekiştirmek istediği ifade edilmiştir (Meçin, 2019, s. 73).

Kitabelerde kaydedildiğine göre Kertir, Tanrı'dan ve yazatalardan cennetin ve cehennemin nasıl bir yer olduğunu, iyi ve kötü davranışların karşılığının nasıl verileceğini göstermelerini istemiştir. İyi olanı, kendi dininin (Mazdayasna) cennete götüreceği, kötü olanı, kendi dininin onu cehenneme götüreceğini, görmek istemiş, I. Şapur döneminde bu tecrübe için hazırlıklar yaptığını kaydetmiştir. Skjærvø'nun çevirisinde yolculuk Kertir'in ifadeleriyle değil başka bir kişinin gördüklerini söylemesi şeklinde aktarılmıştır. Buna göre yolculukta, kendisinin amelleri güzel bir kadın suretinde karşısına çıkmış ve Kertir'e benzeyen bir adamı alıp götürmüştür. Yolculukta amellerin tartıldığı terazi görülmüştür. İçi yılanlar, akrepler, kertenkeleler ve diğer kötü hayvanlarla dolu cehennemin üstünde kurulmuş iyi insanların kolay bir şekilde geçtiği köprü olduğu belirtilmiştir. Anlatıma göre kadın ve Kertir'e benzeyen adam köprüye gelince bu köprü genişlemiş, öyle ki genişliği uzunluğunu geçmiştir. İkisi köprüyü geçtikten sonra altın süslemeli güzel bir saray görünmüş ve gökyüzünde bir merdiven belirmiştir. Kadın, Kertir ve onlara sonradan refakat eden asil adam, [üçü] birlikte o saraya girerler. Şimdi tıpkı Kertir'e benzeyen adam ve önünde kadınla birlikte yükselirler. "Ve çok uzaklarda [... başka bir saray ortaya çıktı. Ve] altın süslemeli bir taht o sarayın önünde duruyor. ... Ve [aynen Kertir'e] benzeyen adam girip Warahrân'ın penceresine oturdu. "Ve şimdi de Kertir'e çok benzeyen o adam et ve şarap almış. [Ve şimdi] büyük bir [kalabalık] çıkıyor ve o Kertir'e tıpatıp benzeyen adam onlara ikram ediyor (Skjærvø, 2005, s. 171-172). Kertir'in anlatımında amellerinin güzel bir kadın şeklinde görünmesi/Ferveher dışında Reşn ve Suruş gibi amelleri ölçen, rehberlik yapan yazatalar da geçmektedir. Buna göre Kertir, amelleri iyi olduğu için Çinrad Köprüsü'nü geçebilmiş ve Yüce Göksel

makamlara erişmiştir.(Yıldırım, 2012, s. 405-407; Kertir burada Zerdüştilerin ahiret inancından olan bilgileri aynen kullanmıştır. Bkz Sular, 2019, s. 132-140)

Kertir, Nakş-ı Recep Kitabesi'nde yazatalar ona cenneti, cehennemi ve bu hizmetlerin iyilik ve kötülüğünün doğasını gösterdikleri için yazatalara daha iyi hizmet ettiğini kaydetmiştir. Kitabeyi de diğer insanlar gördükleri veya okudukları zaman yazatalara, yöneticilere ve kendi ruhuna karşı daha iyi ve doğru olmaları, ibadetlerden ve Mazdeyesnî dininden emin olmaları ölümden sonraki yaşam hakkında şüphelenmemeleri, cennetin ve cehennemin var olduğunu, iyi olanın cennete (wahişt) gideceğini, yalancıların (druwand) ise cehenneme atılacağını anlaması için yazdığını belirtmiştir (Skjærvø, 2005, s. 173; Sprengling, 1953, s. 66-67; Daryae, 1380, s. 6-7; Ser Meşhed kitabesinin ikinci bölümün başında Kertir, benzer şeyler söylemektedir. Bkz. Yıldırım, 2012, s. 405-407).

Buraya kadar aktarılanlardan Kertir'in, Tansar ve I. Ardeşir gibi Mecûsiliği kurumsallaştırmayı ve devlet dini haline getirmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Kertir'in faaliyetlerini değerlendiren Carey, Kertir'in ifadelerini seküler modern çağda yazan bir tarihçinin “saf bir propaganda” olarak anlayabileceğini, Kertir'i bir din adamından çok politikacı olarak varsayabileceğini belirtmiştir. Fakat Kertir'in vaaz ettiği şeye dürüstçe inanması da eşit derecede muhtemeldir. Sonuçta o, tüm imparatorluğun ‘Ahuramazda-mobad’ıydı,” Bahram'ın ruh kurtarıcısıydı ‘ve İran'da ateşgedelerin kurulmasından sorumluydu. (Carey, t.y., s. 36-37)

SONUÇ

Kertir, altı imparator dönemini görmüş, hirbedlikten başmobedliğe yükselmiş bir din adamıdır. Hakkında bilinenler daha çok kitabelerden elde edilen bilgilerdir. Kitabelere göre imparatorlar yükseldikçe onun unvanları ve gücü artmıştır. Kertir, sahip olduğu yetkileri Mecûsiliği bir devlet dini haline getirmek için kullanmıştır. Bu bağlamda ateşgedeler kurmuş, herbedestanlar açmış, ateşgedeler ve rahiplerin resmiyet kazanması için resmi onaylar çıkarmıştır. Kertir'in kitabelerinden, o dönemde farklı Mecûsî ekollerin olduğu anlaşılmaktadır. Kertir, herbedestanlar kurmakla yetinmemiş, farklı düşünen ekollere mensup din adamlarını kendi ifadesiyle “azarlamış”, aynı düşünce sistemini kurmaya tek bir Mecûsî görüşü oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda imparatorluğun imkânlarını kullanma yanında manevi olarak gerçekleştirdiği söylediği bir yolculuktan da bahsetmiştir. Manevi yolculuk sırasında yaşanan ve görülenleri inancının doğru olduğunun ispatı olarak kabul etmiştir.

M.S. 3 yüzyıl Sasani imparatorluğundan ve yakın coğrafyada evrensel dinlerin yayılmaya başladığı bir dönem olmuştur. I. Şapur, Mani dinini evrensel bir imparatorluk oluşturmak için kullanmak istemiş, fakat ölümünden sonra din politikasında değişim yaşanmıştır. Kertir, daha sonra başa geçen I. Şapur'un oğulları ve torunları döneminde etkili olmuş diğer din ve görüşleri sindirmek ve Sasani toprakları dışına çıkarmak istemiştir.

Kertir'in temel hedefi Mani ve başlattığı dinî hareket iken diğer dinleri de sindirmek istemiştir. Maniheistler konusunda hedefe ulaşmış, diğer dinleri Sasani coğrafyasının dışına çıkarma konusunda hedefine ulaşamamıştır. Behramlar döneminden sonra başa geçen Narseh, eski dini yapıya dönmek istemiş ve bazı düzenlemeler yapmıştır. Fakat Roma ile sürtüşmelerin olduğu dönemde eski refleksler tekrar ortaya çıkmış ve Sasani topraklarında yaşayan Hıristiyanlar sıkıntılarla karşılaşmışlardır.

Kertir, kitabelerinde I. Şapur döneminde manevi âlemde yapmış olduğunu söylediği bir yolculuğu da aktarmaktadır. Kertir'in bağlı olduğu dini geleneği güçlendirmek, farklı Mecûsî yorumları ve diğer din mensuplarını ve mabedleri ortadan kaldırmak gibi konularda kendini haklı çıkarmak için bu yolculuğu anlattığı iddia edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Alıcı, M. (2012). *Kadim İran'da Din Monoteizm'den Düalizm'e Mecûsî Tanrı Anlayışı*. Ayışığı Kitapları.
- Alıcı, M. (2018). *Işığın Elçisi Mani ve Gnostik Düşüncesi*. Divan Kitap.
- Alıcı, M. (2019). İslam Öncesi İran'da Dinî Düşünce. İçinde H. Uygur & A. Rexhepi (Ed.), *İran Düşünce Tarihi* (ss. 13-87). İRAM Yayınları.
- Altungök, A. (2015). *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (M.S. 226-652)*. Hikmetevi Yayınları.
- Ardâvîraf. (2011). *Ardâvîrfnâme* (N. Yıldırım, Çev.). Pinhan.
- Asmussen, J. P. (2008). Christians In Iran. İçinde *The Cambridge History of Iran* (C. 3-2, ss. 924-948). Cambridge University Press.
- Aydın, M. (2007). *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Balcı, M. (2016). *Taşa Kazınmış Sözler İslam Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*. Büyüyenay Yayınları.
- Boyce, M. (1979). *Zoroastrians Their Religious Beliefs And Practices*. Routledge & Kegan Paul.
- Carey, J. R. D. (t.y.). *Relations Between The Kings and Nobility of Sassanid Persia*. University of Warwick.

- Christensen, A. E. (1945). *Eran der Zaman-ı Sasaniyan* (R. Yasmi, Çev.).
- Dandamayev, M. A. (t.y.). Magi. İçinde *Encyclopedia Iranica*. Geliş tarihi 03 Mayıs 2021, gönderen <https://www.iranicaonline.org/articles/magi>
- Daryaee, T. (t.y.). The Political History of Ērān in the Sasanian Period. İçinde *The Sasanika Project: Late Antique Near East Project* (ss. 1-36). <http://m-hosseini.ir/sasan/articles-1/7.pdf>
- Daryaee, T. (1380). Ketibe-i Kertir Der Nakş-ı Receb. *Name-i İran-ı Bastan*, 1(1), 3-10.
- Daryaee, T. (2009). *Sasanian Persia The Rise And Fall of An Empire*. I.B. Tauris.
- Daryaee, T. (2017). Sasani Döneminde Bid'atçılığa Genel Bir Bakış (M. Yücel, Çev.). *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 217-222.
- Duchesne-Guillemain, J. (2008). Zoroastrian Religion. İçinde *The Cambridge History of Iran* (C. 3-2, ss. 866-908). Cambridge University Press.
- en-Nedim, E.-F. M. b. İ. (2019). *El-Fihrist*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Frye, R. N. (1956). The Charisma of Kingship In Ancient Iran. *Iranica Antiqua*, 4.
- Frye, R. N. (1984). *The History of Ancient Iran*.
- Frye, R. N. (1986). The Political History Of Iran Under The Sasanians. İçinde *The Cambridge History of Iran* (C. 3-1, ss. 116-180). University Press.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze* (F. Aytuna, Çev.). İnkılap Kitabevi.
- Ghirsman, R. (1978). *Iran From The Earliest Times To The Islamic Conquest*. Penguin Books.
- Gnoli, G. (1989). *The Idea Of Iran -An Essay on its Origin-*. Istituto Italiano Per il Medio Ed Estremo Oriente.
- Huseyni, T. (1392). Kertir ve Zuhuru Siyaset-i Dini Der Evaili Devr-i Sasaniyan. *Hiredname*, 10, 1-20.
- Khorashadi, S., & Mousavi, S. M. (2018). How did Kartir become Kartir? *The International Journal Of Humanities*, 25(2), 1-20.
- Kotwal, F. M. (t.y.). Hêrbedestan. İçinde *Encyclopedia Iranica* (C. 12). Geliş tarihi 03 Mayıs 2021, gönderen <https://www.iranicaonline.org/articles/herbedestan>
- Meçin, M. M. (2019). *Zerdüştiliğin Temel Öğretileri*. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Naskali, E. (2009). Sâsânîler. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 36, ss. 174-176). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Neusner, J. (2008). Jews In Iran. İçinde *The Cambridge History of Iran* (C. 3-2, ss. 909-923). Cambridge University Press.

- Perikhanian, A. (2008). Iranian Society And Law. İçinde *The Cambridge History of Iran* (C. 3-2, ss. 627-680). Cambridge University Press.
- Pourshariati, P. (2008). *Decline and Fall of the Sasanian Empire (The Sasanian–Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran)*. I.B. Tauris.
- Shaked, S. (t.y.). *Dualism in transformation: Varieties of Religion in Sasanian Iran*. University of London.
- Shaki, M. (t.y.). Dadwar, Dadwarih. İçinde *Encyclopedia Iranica* (C. 6). Geliş tarihi 03 Mayıs 2021, gönderen <https://www.iranicaonline.org/articles/dadwar-dadwarih-respectively-judge-administrator-of-justice-lawgiver-lit>
- Shenkar, M. (2015). Rethinking Sasanian Iconoclasm. *Journal of the American Oriental Society*, 135(3), 471-498.
- Sivrioğlu, U. T. (2016). Sāsāni İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya’da Hristiyanlık ve Hristiyanlar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 3(10), 20-77.
- Skjærvø, P. O. (t.y.). Kartir. İçinde *Encyclopædia Iranica* (ss. 608-628). Geliş tarihi 13 Mart 2021, gönderen <http://www.iranicaonline.org/articles/karti>
- Skjærvø, P. O. (2005). *Introduction to Zoroastrianism*.
- Sprengling, M. (1953). *Third Century Iran Sapor And Kartir*. University Of Chicago.
- Sular, M. E. (2019). *Modern İran’da Zerdüştiler*. Eskiyei Yayınları.
- Tefezzulî, A. (1378). Kertîr ve Siyaset-i İttihad-i Dîn û Devlet Der Devre-i Sasaniyan. *İrannâme*, 17, 297-307.
- Widengren, G. (2008). Manichaeism And Its Iranian Background. İçinde *The Cambridge History of Iran* (C. 3-2, ss. 965-990). Cambridge University Press.
- Wiesehöfer, J. (2019). *Antik Pers Tarihi -Ön Asya’nın Kadim Krallığı-* (M. A. İnci, Çev.). Totem Yayınları.
- Wiesehöfer, J. (2020). *Erken Pers Antik Bir Dünya İmparatorluğunun Tarihi* (N. Ersoy, Çev.). Totem Yayınları.
- Yıldırım, N. (2012). *İran Edebiyatı (Başlangıçtan İslamiyete Kadar)*. Pinhan.
- Yücel, M. (t.y.). I. Hüsrev’in Hükümdarlığı Ve Bir Kurgu Olarak “Anuşag-Ruwān Adaleti”nin İcadı. *Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi, Cedrus*, 8, 593-612.